

10
Enfalliga Tankar

Om det,

Som bör i aHttagas

Wid

Belågenheten af en
Landt-gård,

Med

Wederbörandes tilstådielse /

Under

Oeconomiae PROFESSORENS och Kongl. Swensk.
Wettensk. Academ. Ledamots

Herr PEHR KALMS

Inskende /

Såsom Academiskt prof, i Åbo Academies öfre Sahl
den 24. Decembr. 1753.

Framskälde

Af

ANDREAS GOTTSKALK

NORR-FINNE

ÅBO Tryckt, hos Direct. och Kongl. Boktr. i Stor-Förstens
MARKET öfver Finsand, JACOB MERCKELL.

H^{er} Mag. Tolpo

Den Wälåretvördige och Höglärde Herren/
Herr **MAG. JOHANNES**
SCIURENIUS,
Kyrcioherde i Kimito församling,
Min Högtårade Käre Swäger,

Sdra wälgierningar, Min Högtårade Käre Swäger, emot mig, förwa dageligen ihogkommelsen af den skuld, hwars utinnan jag mig derföre hos Eder befinnet. Ty alt ifrån den tid, som den Gudomeliga Försönnen behagat hådan falla min i lifstiden Käre Fader, det är ifrån min barndom, hafwa mig intet felat klara prof af Eder besynnerliga kärlek, myckna ynnest, och Faderliga omwårdnad för mig. Hwilka, såsom de härrott af en uprichtig ömhet för en Faderlös; så har ei heller, hwarcfen någon motgång, eller min oförmögenhet, at deremot wisa min erkänsla, kunnat komma dem at stadna. De hafwa fast mera efter mina förnödenheter blifwit flera och större, och slyttat förnämligast på det, som angår min wälfärds befrämjande i framtiden. Således kan jag aldrig tillfollest prisa Eder godhet: än mindre erte en deremot swärande tacksamhet; men jag wore likwål nögd, om jag på något sätt kunde ådagalägga, at jag wid alt detta icke åldetes är känslöds. Detta forta Academiska profwet: Om det som bör i achttagas wid belågenheten af en Landt-gård, som wäl icke efter ämnets wärde, utan endast efter min ringa förmåga är afhandladt, wil jag til de åndan hafwa Eder, Min Högtårade Käre Swäger, upoffrat. Oken derföre til all den förra ynnest åfwen denna, at jag härutiñan ernår min längtan, och uptagen dessa blad såsom et wedermåle af den diu-paste erkänsla, hwars mitt hierta brinner. Jag skall deremot aldrig underlåta, at falla til Den Alldråhögsta trogna böner för Eder timmeliga och ewiga wälfärd. Framhårdar til min död

Min Högtårade Käre Swägers

Äminike tjänare,

ANDREAS GOTTSKALK.

1789. Uti detta förordet till den första utgåvan af denna utredning, som utgaf den 1789. Uti detta förordet till den första utgåvan af denna utredning, som utgaf den 1789.

I rikets välfärd och makt värderas och skattas med all rätt efter undersätarens myckenhet och vålmågo. Detta är en så klar sak, at den ei behöfwer något bewis. Myckenheten af folk, äfwen så wäl som deras vålmågo, förminskas af sjukdomar, men bibehålles och fördkas genom deras afböjande. Det sänder dertföre til et rikets välfärd, at förekomma alla tillfälligheter, som förorsaka sjukdomar i et land. Ibland desse kan man med skäl rakna landsgårdarnas belägenhet på sådane ställen, hwarest antingen nedsmurningar af sumptiga källar och mineralisk jord gödra luften osund, eller ock et godt watten intet får til finnandes. Jag skulle tro, at folkets bleka och sjukliga utseende, ohälsosamma tilstånd, för tidiga bortryckande hädan genom döden; ja, at folk-bejsten här i Finland, til en ganska stor del, härrörer deraf, at man wid gårdars anläggande och byggande aldrig varit mon om, at se efter, om stället ägt de egenskaper, som fordras, at gödra des bebbyggare friska och sunna. Jag har dertföre, i detta korta Academiska profwet, tänckt föreställa, det, som bör i achttagas wid en Landt-gårds belägenhet: då jag allenast wil afhandla detta ämne, så wida det angår sjukdomars förekommande: förmodandes at den G. L. benågit uttyder och ursächtar, om jag uti desse få rader ei så utförligen afhandlat alt, som sig bort, emedan mina wisefor icke tillåtit mig at wara widlystig.

S. 2.

Så Landt-gård bör enkannerligen wara belägen, eller anläggas, på et sådant ställe, der den äger, eller är-omgifwen med en frisk och sund luft, samt har tillgång på et rent och hälsosamt watten. Den som wet hwad introyck luften gör på ens hälsa, lärer lätteligen medgifwa, at man wid en landt-gårds anläggande bör, bland annat, i synnerhet i adyttaga: om der finnes en ren och sund luft. Ty såsom den hos menniskian, så wäl som hos andra diur, befordrar respiration, utom hwilken deras lif ganska hastigt utslökna skulle; så skier ock, at, när han är upföld med många slags förgiftiga delar, som jorden på åtskilliga ställen utdunstar, sådane skadeliga partielar föras genom andedrägten i menniskians kropp, och förorsaka mångfalliga sjukdomar, döden och följachteligen gårdens öde. Erfarenheten wisar nogsam, hwad introyck en osund luft gör på menniskians kropp: man finner det tydeligit uti pest tider; men desutan wisa oss Reseböcker och orters Geographie, hwad sådana osunda orter kunna göra. Gamron i Persien är en wis tid på året så osund, at invånarena nödgas på några weckor flytta derifrån. På en stor del af Americanse öarna komma soletet ei til någon särdeles ålder; Europeer, som komma dit, dö ofta efter en kort tid. Hert Präses har berättat mig, at på de ställen i norra America, som ligga låglant, och i synnerhet wid sådane moras, och sumpiga ångar, som gränsa til hafwet, och öfwer hwilka hafs watten wid hög flod öfwerswimmar, och blir sedan qwarstående, rutnande och illa stinckande, se alla de der boende invånare sjukliga och dödeliga ut, plågas största delen af året med frossa och feber, som ofta stadnar i watusot och döden: barn af 14. dagars ålder få der ofta frässan. Om de friskaste personer komma dit, och wistas der någon liten tid, förlora de deras lifliga färg, blifwa bleka, få frässan, den de hela året med en olidelig wärck få dragas med. När någon af desse invånare flytta härifrån til höglantare orter, få de en frisk färg

färg och mista sin frässa. Det är märkvärdigt, hvad som berättas uti *The Tour thro' Great Britain* Vol. 1. p. 8. och 9. om orterne Dengu, Barstable, Candy Island, Burnham, Prittlewell, Cricklea och andra, belägne wid hafskanten uti landskapet Essex uti Engeland: desse orter äro ganska låglänta, och til en del med moras omgifna, så at watten en stor del af året står deröfver; man får nästan aldrig se der något gammalt folk; de dö i förtid; pigor der födda gifta sig gierna, om de kunna, up åt landet; mansfolken, som blifwa der qwar för den stora inkomst de kunna hafwa genom widsträckt ångar, mycken boskap och stora gårdar, taga sig hustrur längre up från landet; men desse hustrur, owane wid en så ohälsosam luft, hårda ei länge ut: de få efter liten tid en frässa eller feber, och lämna snart detta jordiska; derföre är på dessa ställen ei owant, at se den karl, som hast från 5. eller 6. til 14. eller 15. hustrur; ja det har warit på Candy Island den, som warit 25. gångor gift; des son, som tillika lefde, och war allenast 35. år gammal, hade då redan den 14. hustrun. De som äro födde der på orten hålla något längre ut.

S. 3.

Såsom nu åtskilligt, på åtskilliga orter, förorsakar en osund luft, så hörer det til detta stället, at således utmärkas på dessa orter, at de, så mycket, som gjörligit är, wid en gårds anläggning kunna undwiskas. Osund luft finnes på de ställen, som ligga så lågt, at de innesluta och behålla det is från högläntare belägenheter tillflytande watten, och formera källor och moras; äfwen de, hwarest sådane sura watten finnas när in til. Watten står då här och rutnar, samt börjar illa stincka, hwars skadeliga utdunstningar och ångor sedan föras til de der intil boende menniskior, som dem indraga uti sina lungor. Sådane ställen och rutnade watten äro ock ganska fulla med hwarshanda skadeliga insekter och kråk, samt deras små ägg, hwara en del i watten förutna och gjöra det än värre;

Det torde ock wara mögeligt, at dessa kråk och deras ägg, som ofta äro så små, at de med blotta ögon näppeligen kunna skönjas, följa up med urdunstningen, simma i luften, och givra honom för respiration ganska orientlig och förgiftig. Orter, som ligga så, som förut S. 2. om sumpiga ställen wid hafs kanten i norra America nämnt är, hafwa merendels en osund luft; likaledes de, som lucta och stincka mycket, i synnerhet wid och nyss efter rågn. Man bör altså aldrig anläggga gårdar i någon af förenämnde morasiga ställen, och sumpiga ångar, och aldraminst, at bygga sielfwa gården på en karrachtig, janck och morasig grund; man underkastade sig då alla förberörde olägenheter; man hade den swårighet, at ei kunna hafwa något god källare, en så nödig ting wid en gård. Bland andra teken at se om jordmån är ohelsosam, som gården är bygd på, är det, at maat, färskt bröd, skor, gålf, wäggar &c. af mögel blifwa öfwerdragne. Äfwen är teken til osund luft, hwarrest mycken dimba ofta uppstiger, i synnerhet af en mineralisk jord, hwilken, såsom han förderfwar den för gräs och örter tielliga lusten, wättskan och musten, och förhindrar deras wårt; så kan den ei heller annat än wara skadelig för menniskians hälsa. Ei heller böra gårdar anläggas på sådane ställen, der grunden består af berg, fulla med arsenicaliska och andra skadeliga mineralier. Wissa åar och bäckar, ock äfwenledes wissa sjöar och träsk, pläga understundom gifwa från sig mera tökn och dimba än andra: när in til sådane är ei godt at bo.

S. 4.

S Warest dessa S. 3. anförda teken intet finnas, utan orten ligger antingen jern eller något uphögd, solen hafwer fri tilgång, och wädren, som intet komma öfwer några moras eller stillastående watern; så fritt genomspela; der är en obeblandad, klar, behagelig och sund luft, och der må derforre en landt-gård hafwa sitt låge.

De bästa ställen at bygga landt-gårdar på äro följande.

Sand

Sandfält, sandig jordmån, små sand högder; dock bör en gård ei anluggas, hvarest finnes allför lös sand, ty der är för ledsamt at gå både för folck och boskap; ei heller der flygsand är i någden, som kunde tilföra landtmännen otrolig skada.

Torra fält och slättmarker, helst de, som äro liten grand uphöjde: äro fälten mycket stora, och man om vinteren hade olägenhet af de starcka och kalla N. och N. W. wädren, kunna trån, helst granar, planteras på den sidan om gården, som kunde afhålla dessa häftiga wäder.

Södra sidan af någon backe eller kulle; liksom små hälleberg, de nämligen, som ei hysa någon myckenhet af skadeliga mineralier.

På öfversta kullen af höga backar, och än mera på mycket höga berg är ei så rådligit at bygga gårdar; utom mångfallig svårighet at komma up och ned, äro sådana stälten underkastade skada och olägenhet för starcka stormer, i synnerhet för de kalla wäder om vinterniden; höga berg draga mera fuchtighet til sig än andra orter, hwilket af marga falliga rön är i achttagit.

§. 5. **S**ändyt kommer för hälsan skull, wid en gårds anlåg-
gande, i åtancka, om der när til kan hafwas godt
watu. Det wore för widlyftigt, at här anföra watnets
mångfalliga värckan i människans kropp: ja nästan onödigt;
emedan hwar och en, ja och den enfalligaste, wet, huru om-
gängeligt det är mi det menniskliga lefwernet, huru det är
och lika nödigt som maten, huru det skall utspäda war mat,
och befördra den til smältning, hwaras närings saften, blod, kött,
ben m. m. blifwa. Om nu watnet är upfyllt med skadeliga de-
lar af en mineralisk jord, så måste det, under genomträngan-
det af människans kropp, lämna många dylika delar qwar
på wägen, hwilka, om äke så snart, äfwäl med tiden blifwa
orsaken til många svåra sjukdomar. Sålunda få inwåna-
rena

rena på somliga orter i Tyrolen och Schveitz stora wårter under halsen af et elakt watn de der dricka; uti Skalltorps hemman i Wermlands dal dö måst alla i förtid af lungfot, förorsakad af det stilla stående rutnade och stinckande watnet de itödgas betiena sig af, se Wet. Acad. H. 1750. p. 303. Af watn wid quickjulfwers grufworne i Ungern få de der boende, som en art af gift, eller ock blifwa tokota; Lappen får af watnet sin svåra Colique. Skadeliga watn för menniskians hälsa äro gemenligen de, som utflyta från sådane ställen, hwarest finnas kalkberg eller kalkjord, gipsjord eller gipsberg, berg eller jord utblandad med alun, vittrill, stenkål, arsenic, quickjulfwer, koppar eller några andra mineralier, som hafwa någon elak wårkan på menniskians kropp; desse taga antingen straxt lifwet af menniskian, eller förderfwa de småningom des kropp, förorsakandes ofta hwarjehanda svåra sjukdomar. Wi kunde med mångfallige exempel, tagna utur Rese beskrifningar, bekräfta detta.

§. 6.

Af alt watn är det, som kommer ifrån springkällor, det bästa, och hälst sådane källor, som utrinna ifrån sandbackar eller sandig grund; dernäst de, som komma utur en ren lera; men de, som upwälla utur en gyttiog och morasig jord, äro de sämsta, och dem man ei bör bruka om man kan hafwa tilgång til annat. Sidwatn, rinnande åa- och bäck-watn, äro ock ei at förkasta; men kommer det från några källor och moras, så är det ei godt. I brist af tilgång på källor kunna brunnar gräfwas; de gifwa bästa och hälsosammaste watn, som gräfwas i sand blandad jord, darnäst i lera; men de uti källor och sumpig jord böra undflys. Stillastående watn uti källor och på gyttioga ställen bör man wachta sig före som döden; de äro rutnade, ilska stinckande, fulla med små krål och insecter samt deras ägg

Ägg och frön, dem menniskan eller boskapen, wid et sådant wats utand, får in i kroppen, hwarest de ofelbart förorsaka många swåra sjukdomar, och ibland en hastig död. Om möjligt är at hafwa tilgång på stridt rinnande källor, bör man ei fråga efter brunnar; de bästa brunnars wats är ei så godt. Således finner man, der man wil noga se efter, uti de bästa brunnars wats här i Ubo, en myckenhet af helt fina och små insecter, i synnerhet sommartiden, krålandes af och an; en orwarsam skulle taga dem för oändeligt fina wadersbublor i watsnet. Skal man tro at dessa skola gifra alt godt i kroppen? mån de ei kunna föras i de finaste ådrar, i synnerhet när man dricker af sådant wats kallt och olokat? Jag är säker, at en otalig mängd af sjukdomar, i synnerhet hos folk af swag constitution, och som sitta mycket stilla, kommer härutaf. Man ser häraf huru nödigt det är, at flera resor hwart är utösa alt wats ut brunnarna, och kasta några kappar salt dit ned, som dödar desse krål och deras ägg; och at salts kastande i brunnar ei är något skräck eller widskrepelse i sig self. Smält snöwats räknas ibland de skadelige, och är befunnit förorsaka många sjukdomar.

§. 7.

SU wela wi korteligen g. swa tillkänna tekn til et godt wats, hwilka efter den wittre Med:æ Doct. och Landtsböfd. URBAN HIERNES anledning äro följande. 1. at det är ganska klart. 2. at det äger mycket liten refraction af färga och lins, så at en i det samma införd kapp behåller til det närmaste sin rätta linea. 3. at det alsingen lucht gifwer. 4. ei heller smak, mera än af blot wats; ty smaken gifwer främmande partielar tillkänna. 5. at det är lättast til wigtan emot andra wats. 6. at det låter lätteligen dricka sig, utan at binda emot och trycka magan. 7. at det snarast blifwer heft, och snarast kallnar, fram för andra wats. 8. at det är rinnande.

9. at

9. at det snarast uddunstar fram för andra watten. 10. at det har sitt ursprung ifrån högder och backar, hwilket har stort förträde för det utur lägre orter. 11. at det wäl lodrar såpan. 12. at det wäl kokar ärter, blöter dem snart och kommer dem at mossa sig. 13. at det intet äger främmande salia, hwilka rönes deraf, om det hwitnar när man slagit det till, i fediwatt, upplöst, silfwet; men blir det lika klart som tilföre, efter berörde blandning, så är det oblandat. 14. at det uppkommer af sandiga orter, hwilket är bättre än det som upspringer af lera; men löper det up utur gytian, så är det det äldra samsta. 15. at när det kokas eller uddunstar eller står egest oberätt, det intet lämnar något grummel qwar på botten af kärillet. 16. At det om winteren kännes warmt, men om sommaren kallt, ty sådan egenkap wittnar om des diaphyet utur forden. 17. at det flyter emot öster, och 18. är fiskt rikt. Hit kan än föras at et hörn af et rent kläde, i watten doppat, och i ren luft torckat, behåller samma hwithet och färg, som det öfriga af klädet. Flera sätt, at efter Chemiska Reglor utforska wattenets godhet och halt, kunna sees uti Herr Professor WALLERII Hydrologie, p. 109. seqq. Hwarest watten finnas, som kunna genom gå dessa prof, och hwarest äfwen lusten, efter det som förr är sagt, finnes ren; där är också, för hälsans bibehållande skull, et godt ställe för en landt-gård.

§. 8.

DE Romare, som för sina krig skull i alla werldenes delar, icke twckes haft tid at wata omtänckte på någon landthushållning, hafwa dock derutinnan gått otroligt långt, och wist sin sorgfällighet, så för desse delar, som för de öfriga uti den samma. Hwarom M. Cato, T. Varro, Columella och Palladius nogsamtt wittna. De hafwa högeligen afrådt, at anlägga gårdarne på karrachtiga och ohälsosamma ställen; och där godt watten intet warit til finnande, hafwa

de,

de, genom wath-ledningar, långt ifrån hämtat det til sina gårdar. Hos oss går detta sista ei så wäl an. En sträng winter gör wath-ledningar i wårt land obrukbara. Dertfore måste wi, der goda källor intet äro til hands, wara omtänckte på goda brunnar, så at man, både i starkaste winter och torraste sommar, må kunna åga tillräckeligt wath. Der man ogjöriligen hade annan tillgång til wath, kunde rågn wath samlas ifrån tak uti der til gjorda dammar; sådana brukas ganska mycket utom lands. Det är wäl ei gjöreligt, at wid en gårds-anläggande altid få alla de förmoner, som ofwan före äro anförda; men så bör man likwäl besitta sig om, at erhålla så många någonsin gjöreligt är, eller ock de förnämsta, och som äro för hälsan och en nöjsam lefnad nödigast.

En här kunde någon fråga: Swad skal man gjöra med gårdar, som redan äro anlagde på osunda ställen? Swar: om det härrörer af en osund luft, bör man söka förbättra den samma, genom morasens utgräfande och utorkande, wathets afledande, skogens borttagande m. m. På sådant sätt hafwa de osundaste länder blifwit hälsosamme, som mångfälliga Historier intyga; kommer det af wath, bör bättre wath uppskas; kan intetdera erhållas, wore bäst, at antingen ju förr ju heller, eller småningom, som råden tillåte, flytta gården til en hälsosammare plats. Rikets wälfärd beror förnöcket på inwånarnas rikwärt, hälsa, och wälmåga; det har ei råd at mista några, när det kan förekommas.

Til kles, (uten hwad i största förhet anført är) at få weta och blifwa öfvertygad, hwilka ställen äro mera eller mindre hälsosamma, tienar äfwen det ganska mycket, at man frågar erfarenheten til råds, och spörjer efter, om folck uti den byn, eller den gården &c. blifwa gemenligen mycket gamla, äro sällan sjuka, se friska ut, m. m. Detta är då et ojäfachtigt teken,

tekt, at en sådan ort är hälsofarlig at bo på; tvært om, om man vid efterspörjandet finner, at uti den byn, eller den gården, eller på det stället, blifwa folket sällan gamla, eller äro ofta sjuka, eller se sjukliga ut, eller de måsta dö af någon wis sjukdom, eller at barn der gemenligen myckét dö, eller at det ena könet är der mera sjukligt än det andra, eller at de hafwa fel i talot, hörslen, m. m. Der har man anledning at tro, at stället är duger at bo på. Af Kyrko-böckerna kan man hafwa stor hjälpreda härutinnan; och wore önskeligt, at Herrar Pastores, och andra af det wördiga Prästerkapet, wille fästa något mera sin täncka på denna punkten. Diket skulle deraf hafwa örrolig nytta.

Så en landt-gårds anläggning plågor, utom det, som anført är, komma i öfverwägande beqwämligheten för arbetet, och för affättningen af gårdens producter; at den har ågorne när omkring, intet ligger långt ifrån någon flod, m. m. Men som alla fördelar, på få ställen, kunna erhållas; så måste likwäl hälsans conservation, fram för alt annat, hafwas i ögnafichte: häst som, när detta försummas, swära sjukdomar med tiden torde blifwa största olågenhet och obeqwämlighet.

